

ISKUSTVA I SEĆANJA SRPSKIH PRINUDNIH RADNIKA U NACIONAL-SOCIJALISTIČKOJ NEMAČKOJ 1941–1945.

Dr Barbara N. WIESINGER
Univerzitet u Salzburgu

APSTRAKT: U uvodnom delu priloga je skicirana istorija prinudnog rada u nacionalsocijalističkoj (NS) Nemačkoj i – u meri u kojoj je to moguće na osnovu dosadašnjih istraživanja – prodiskutovan broj i položaj srpskih prinudnih radnika.¹ Glavni deo članka čini analiza i interpretacija ličnih iskustava i sećanja bivših prinudnih radnika oslikanih kroz životne priče jedanaest osoba sa kojima je autorka u okviru međunarodnog istraživačkog projekta „Dokumentacija životnih priča bivših ropskih i prinudnih radnika i radnica”² tokom 2005. godine vodila intervjuje. Na kraju je pokušano da se utvrdi koje mesto sećanja bivših prinudnih radnika zauzimaju u jugoslovenskoj odnosno srpskoj kulturi sećanja.

1. Ropski i prinudni rad u nacional-socijalističkoj Nemačkoj

Tokom Drugog svetskog rata za NS Nemačku pod prinudom je radilo više od 12 miliona ljudi.³ Time je „upošljavanje stranaca” (*Ausländer-Einsatz*)

¹ Ovim nazivom biće obuhvaćene kako osobe koje svoju nacionalnost definišu kao srpsku tako i svi građani Srbije (bez Kosova) bez obzira na to kojoj drugoj etničkoj zajednici pripadaju.

² Projekat je finansirala nemačka fondacija „Sećanje, odgovornost, budućnost” (www.stiftung-evz.de). Glavna koordinacija projekta poverena je Institutu za istoriju i biografiju Univerziteta u Hagenu (www.fernuni-hagen.de/INST_GESCHUBIOG/welcome/shtml). Potprojekat vezan za Srbiju, a na kome su još saradivali i Karl Rotauer (Karl Rothauer) i Aleksandar Trklja, u ime Odeljenja za istoriju i političku nauku Univerziteta u Salzburgu (Austrija) koordinisala je autorka ovog teksta. Razliku između ropskog i prinudnog rada v. u daljem tekstu.

³ V. Spoerer i Fleischhacker, *Forced Laborers*, 2002, str. 196.

predstavljalo najobuhvatnije upošljavanje strane radne snage od kraja ropstva u 19. veku.⁴ Iskorišćavanje prinudnih radnika bilo je od centralnog značaja za ratnu privredu, pošto je NS Nemačkoj omogućilo da nastavi rat i nakon propasti strategije munjevitog rata (*Blitzkrieg*) u zimu 1941/42.⁵ Na Nirnberškim procesima protiv čelnika NS države *slave labour program* predstavljao je jednu od centralnih tačaka optužnice.⁶

Uprkos tome, bivši prinudni radnici su u kolektivnom sećanju i historiografiji još dugo vremena predstavljali jedva primetnu grupu žrtava NS.⁷ Tek je studija *Fremdarbeiter* nemačkog historičara Ulriha Herberta (Ulrich Herbert) iz 1985. izbacila temu u prvi plan istorijskog istraživanja.⁸ Na zvanično priznavanje njima nanete nepravde od Savezne Republike Nemačke i Republike Austrije bivši prinudni radnici čekali su do 2000.⁹ Tada su doneti zakoni kojima su se obe države obavezale da kao akt simboličnog priznanja doživljene diskriminacije i poniženja tokom „radnog upošljavanja” (*Arbeitseinsatz*) preživelim žrtvama do dele izvesno materijalno obeštećenje.¹⁰

Inostrana radna snaga u NS Nemačkoj bila je angažovana u svim privrednim granama.¹¹ Sledeći uslovi pod kojima su stranci živeli i radili uzimaju se kao tačke na osnovu kojih se njihov rad definiše kao prinudni: (a) pogodeni nisu imali mogućnost da utiču na radna mesta ili radne ugovore; (b) tokom boravka u NS Nemačkoj oni su podvrgavani različitim vrstama diskriminacije; (c) živeli su u ekstremno lošim uslovima: smeštaj u logorima, glad, hladnoća i nedostatak higijene i zdravstvene nege; (d) često su bili potpuno obespravljeni; (e) nisu imali mogućnost da utiču na svoje radne i životne uslove.¹² Kao „ropski

⁴ V. Herbert, *Der „Ausländer-Einsatz”*, 1995, str. 121, isti, *Zwangsarbeiter im „3. Reich”*, 1998, str. 18.

⁵ O vezama između daljeg toka rata, ekonomskog značaja „upošljavanja stranaca” i posledicama za one kojih se to ticalo v. Herbert, *Zwangsarbeiter im „Dritten Reich”*, 1998; isti, *Der „Ausländer-Einsatz”*, 1995; isti, *Arbeit und Vernichtung*, 1991.

⁶ Pod terminom „slave labour program” se tada podrazumevalo prinudno upošljavanje ukupne inostrane radne snage. V. *Das Urteil von Nürnberg 1946, 1977*, str. 119sl. Osuda Frica Saukela (Fritz Sauckel) *ibid.*, str. 233sl.

⁷ V. Herbert, *Nicht entschädigungsfähig?*, 1995, str. 159; isti, *Zwangsarbeit im „Dritten Reich”*, 2001, str. 16.

⁸ V. Herber, *Fremdarbeiter*, 1985. „Fremdarbeiter” je NS termin za civilne strane radnike.

⁹ V. Goschler, *Streit um Almosen*, 1993; Niethammer, *Beschädigte Gerechtigkeit*, 2002; Blanke, *Der lange Weg zur Entschädigung*, 2002.

¹⁰ V. Zakon o osnivanju fondacije „Sećanje, odgovornost, budućnost” (Zakon o fondaciji), <http://www.stiftung-evz.de/content/view/3/11/>, 21. jun 2006; Savezni zakon o fondu za dobrovoljna ostvarenja Republike Austrije bivšim ropskim i prinudnim radnicima nacional-socijalističkog režima (Zakon o fondu za pomirenje), <http://reconciliationfund.at/history.htm>, 21. jun 2006.

¹¹ Paleta poslova se proteže od rada u domaćinstvu i brige o deci (v. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 175sl; Mendel, *Zwangsarbeit im Kinderzimmer*, 1994) preko rada u poljoprivredi, rudarstvu, industriji i trgovini do seksualnog iskorišćavanja u državnim bordelima (v. Paul, *Zwangspstitution*, 1994).

¹² V. Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 13sl.

rad” u nemačkom Zakonu o fondaciji, odnosno u austrijskom Zakonu o pomirenju definiše se posao koji je pod nehumanim uslovima iznuden od zatvorenika koncentracionih logora (KL), sličnih ustanova i geta.¹³

Po pravnom statusu, životnim i radnim uslovima prinudne radnike moguće je podeliti u pet grupa, od kojih su grupe (a), (b), (c) i (e) bile dalje izdiferencirane na osnovu „rasnih” i drugih kriterijuma.¹⁴

(a) Između 1939. i 1945. nekoliko miliona civila neretko i upotrebom sile¹⁵ dovedeno je u NS Nemačku na „radno upošljavanje”. Zakonski propisi kojima su regulisani njihovi životni i radni uslovi zavisili su kako od njihove pozicije u NS rasnoj hijerarhiji tako i od nemačke spoljne politike.¹⁶ Tako su Italijani¹⁷ po naredbi izdatoj od Glavne sigurnosne službe Rajha (RSHA) krajem 1942. uživali najviši status. Drugu statusnu grupu činili su pripadnici „germanskih” naroda a treću državljani „negermanskih” savezničkih država. Poljaci,¹⁸ „radnici sa istoka” (*Ostarbeiter*)¹⁹, Srbi, Česi i Slovenci spadali su u četvrtu, najobespravljenu grupu.²⁰ Tokom rata više puta menjane regulative²¹ ne mogu dati iscrpnu sliku o praksi „upošljavanja stranaca”. Realni životni i radni uslovi zavisili su koliko od propisa toliko i od lokalnih okolnosti. Svi strani radnici bili su podvrgnuti posebno razvijenom pravnom i kažnjeničkom sistemu, kao i samovolji predstavnika sistema prinudnog rada.²²

(b) Upošljavanje ratnih zarobljenika u privredi započeto je 1939. Prve velike grupe zarobljenika poticale su iz Poljske²³ i Francuske.²⁴ NS rukovodstvo se iz ideoloških razloga najpre suprotstavilo upošljavanju sovjetskih ratnih zarobljenika²⁵ i umesto toga njima namenilo umorstvo glađu i bolestima u zaro-

¹³ V. Zakon o fondaciji §11 (1), razjašnjavajući i u § 12 (1); Zakon o fondu za pomirenje § 2 (2).

¹⁴ Ova podela zasniva se na Herbert, *Zwangsarbeit im „Dritten Reich”*, 2001, str. 18sl. Za drugu moguću podelu zasnovanu na kategorijama prinude, mogućnosti uticanja na životne uslove i smrtnosti v. Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 16sl.

¹⁵ O regrutaciji u okupiranoj Poljskoj v. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 82sl i 184sl; o regrutaciji u okupiranim teritorijama Sovjetskog Saveza ibid., str. 157sl i 255sl; o regrutaciji u okupiranoj zapadnoj Evropi ibid., str. 180sl i 251sl; o regrutaciji u Italiji ibid., str. 259sl. V. i Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 37sl.

¹⁶ Sažeto o tome Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 91sl.

¹⁷ O realnim životnim i radnim uslovima italijanskih radnika u NS Nemačkoj v. Bermani et al., *Proletarier der „Achse”*, 1997.

¹⁸ V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, posebno str. 74sl.

¹⁹ Za NS definiciju termina v. Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 94; o njihovom pravnom statusu v. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 154sl. Za lična svedočenja v., npr., Berliner Geschichtswerkstatt ur., *Zwangsarbeit in Berlin*, 2000; Frankenberger, „Wir waren wie Vieh”, 1997; Stelzl-Marx, *Das Schweigen brechen*, 2001.

²⁰ V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 189 i Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 15.

²¹ Sažeto o tome Freund und Perz, *Die Zahlenentwicklung*, 2004, str. 13.

²² V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 107sl i posebno 115sl.

²³ V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 67sl.

²⁴ V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 96sl.

²⁵ V. Streit, *Keine Kameraden*, 1997, str. 192sl.

bljeničkim logorima Vermahta (*Wehrmacht*).²⁶ Tek pošto je postalo jasno da će nedostatak radne snage zbog razvoja situacije na istočnom frontu biti trajni problem, u jesen 1941. doneta je odluka da i sovjetski zarobljenici budu transportovani na rad u Rajh (*Reich*).²⁷ Stepenn smrtnosti kod ove grupe zatvorenika usled nedovoljne ishrane, lošeg smeštaja i nedostatka medicinske nege, kao i najtežih fizičkih poslova na koje su bili slati bio je ekstremno visok.²⁸ Nakon kapitulacije Italije u septembru 1943. godine 600.000 tzv. italijanskih vojnih interniraca (*Italienische Militärinternierte*, IMI) poslato je za Nemačku. Oni su takođe bili izlagani veoma teškim uslovima pa je smrtnost i u unutar ove grupe bila visoka.²⁹ Iako se na osnovu gore date definicije sovjetski ratni zarobljenici i IMI mogu definisati kao ropski radnici, oni, kao ni drugi ratni zarobljenici, nisu mogli da podnesu zahteve za obeštećenje fondaciji „Sećanje, odgovornost, budućnost” odnosno Fondu za pomirenje.³⁰

(c) Zatvorenici KL su takođe bili iskorišćivani za rad. Posle preuzimanja KL od strane SS-a 1934, zatvorenici su najpre slati u SS-preduzeća, pri čemu je princip „rad kao kazna” bio važniji od same ekonomske koristi.³¹ Od 1942/43. KL zatvorenike su kao radnu snagu mogla da koriste i privatna preduzeća. Godine 1944. upošljavanje zatvorenika prošireno je još jednom. Zatvorenici su pre svega bili prinuđeni da obavljaju poslove koji su bili opasni i štetni po zdravlje; npr. premeštanje proizvodnje oružja pod zemlju.³²

(d) Evropski Jevreji su bili prinuđeni da rade u getoima, radnim logorima i u KL. Njihovo radno upošljavanje bilo je samo korak na putu ka likvidaciji.³³ Ni upošljavanje mađarskih Jevreja od 1944. na teritoriji Rajha nije bilo u suprotnosti sa ovim principom, pošto se i ono smatralo privremenom merom a krajnji cilj ostao je njihovo ubijanje.³⁴

(e) Za NS Nemačku nepoznat broj ljudi morao je da radi i van teritorije Rajha. Pored zatvorenika nekih KL u ovu grupu spadaju i civili koji su radili za

²⁶ Od 3,35 miliona 1941. uhapšenih vojnika Crvene armije do početka decembra 1941. umrlo je njih milion i četiristo hiljada. V. Herbert, *Arbeit und Vernichtung*, 1991, str. 389.

²⁷ O procesu odlučivanja v. Streit, *Keine Kameraden*, 1997, str. 201sl.

²⁸ V. Streit, *Keine Kameraden*, 1997, str. 238sl.

²⁹ V. Hammermann, *Zwangsarbeit für den „Verbündeten”*, 2002; sažeto i Cajani, *Die italienischen Militärinternierten*, 1991.

³⁰ V. Zakon o fondaciji § 11 (3) i Zakon o Fondu za pomirenje § 2 (3). Razloge za tu odluku, koja je nesumnjivo nepravedna prema bivšim ratnim zarobljenicima, objašnjava Niethammer, *Beschädigte Gerechtigkeit*, 2002, str. 249.

³¹ V. Herbert, *Arbeit und Vernichtung*, 1991, str. 390sl.

³² V. Freund, *Die Entscheidung zum Einsatz von KZ-Häftlingen*, 1996.

³³ Odnos iskorišćavanja Jevreja i genocida nad njima u istorijografiji je diskutovan kontroverzno. Sažeto v. Herbert, *Arbeit und Vernichtung*, 1991; opširnije i sa drugom hipotezom Barkai, *Das Wirtschaftssystem*, 1988.

³⁴ V. Herbert, *Arbeit und Vernichtung*, 1991, str. 416sl. Opširnije Szita, *Verschleppt – verhungert – vernichtet*, 1999.

nemačke institucije i preduzeća ili u administraciji. Za poslednju grupu granica između prinudnog i dobrovoljnog rada nije uvek jasna.

2. Srpski prinudni radnici i radnice u nacional-socijalističkoj Nemačkoj

Položaj srpskih prinudnih radnika u Trećem rajhu do sada je ostao nedovoljno istražena tema. Nije nepoznat samo njihov ukupan broj, već se vrlo malo zna i o njihovim konkretnim radnim i životnim uslovima.

U NS Nemačkoj je već između 1933. i 1941. radilo oko 100.000 Jugoslovena i Jugoslovenki.³⁵ Sa kapitulacijom Jugoslavije u aprilu 1941. mogućnost iskorišćavanja njenog radnog potencijala nenadano se proširila. Od 300.000 prvobitno uhapšenih ratnih zarobljenika, njih oko 200.000 poslato je za NS Nemačku. Osim toga nemačka administracija sada je mogla i među civilima da propagira odlazak na rad u Nemačku, odnosno da ih prinudno regrutuje.³⁶ Osim toga na ropskom radu tokom rata bilo je i na desetine hiljada jugoslovenskih zatvorenika KL.³⁷

Raščlanjivanje žrtava prema pravnom statusu, oblasti odakle su poticali i uslovima regrutacije omogućiće približno utvrđivanje broja srpskih prinudnih radnika između 1941. i 1945.

(a) U vojno-upravnoj oblasti Srbija između 1941. i 1945. bilo je regrutovano oko 161.000 civilnih „stranih radnika”, često iz logora za politički osumnjicene i taoce.³⁸ Iz NDH do 1945. na rad u NS Nemačkoj poslato je oko 153.000 civila,³⁹ među kojima je bio veliki broj bivših interniraca ustaških logora.⁴⁰ Prema jednom nemačkom izvoru, Srbi i Srpkinje činili su 62 procenta od ukup-

³⁵ V. Kolar-Dimitrijević, *Movement of Labor Force*, 1976, str. 361, cit. prema Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 180. Za vreme aprilskog rata u Rajhu je radilo oko 44.000 Jugoslovena. V. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 205 ili Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte*, 1983, str. 180.

³⁶ V. Lampe, *Yugoslavia as History*, 2000, str. 205.

³⁷ U podacima jugoslovenskih autora o jugoslovenskim radnicima u NS Nemačkoj postoje znatne razlike. Vlado Strugar (*Jugoslavija 1941–1945*, 1978, str. 240) govori o 260.000 ratnih zarobljenika, 276.000 civilnih radnika i 34.000 zatvorenika KL. Branko Petranović (*Istorija Jugoslavije*, 1981, str. 374) spominje 270.000 civilnih radnika, ali ne nudi nikakve brojke za ratne zarobljenike i zatvorenike KL. Budući da autori ne navode izvore svojih tvrdnji, nemoguće je utvrditi istinitost ponuđenih podataka.

³⁸ V. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 212.

³⁹ V. Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str.183.

⁴⁰ V. Pismo Karla Petersena, predstavnika u Hrvatskoj generalnog opunomoćenika za radno upošljavanje, Sigfridu Kašu (Siegfried Kasche) od 20. jula 1942, u: Seckendorff, *Okkupationsspolitik*, 1992, str. 201sl. V. i Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 187sl; Broszat/Hory, *Ustascha-Staat*, 1964, str. 117sl. V. i intervju sa Nadom Jurišić, Andrijom Maričićem, Ružicom Nedeljković, Stjepanom Pištignjatom i Julijanom Pokrajac.

nog broja iz NDH pristiglih radnika.⁴¹ Osim toga, vojska NDH je NS Nemačkoj na raspolaganje bila stavila i nepoznat broj vojnih obveznika srpske nacionalnosti.⁴²

Ispočetka, civili iz vojno-upravne oblasti Srbija i NDH uživali su isti pravni status kao i državljani drugih zemalja jugoistočne Evrope,⁴³ ali ih je RSHA krajem 1942. svrstala u najnižu grupu „stranih radnika”.⁴⁴ U praksi to je značilo smeštaj u barakama, lošu ishranu, zlostavljanje u slučaju nepokornosti i upućivanje u „logore za radno vaspitavanje”⁴⁵ (*Arbeitserziehungslager*, AEL) ili u KL, ukoliko bi prekršili radne ugovore.⁴⁶⁴⁷ U slučaju seksualnih odnosa između stranaca i nemačkih građana, za muškarce iz inostranstva bio je predviđen „posebni tretman” (*Sonderbehandlung*), to jest likvidacija, a za žene zatvor ili KL.⁴⁸ „Krivci” su mogli biti pošteđeni u slučaju pozitivnog „stručnog mišljenja” o njihovoj „rasnoj” vrednosti. Za radnike iz Sovjetskog Saveza i vojno-upravne oblasti Srbija ta mogućnost nije bila predviđena.⁴⁹

(b) Broj ratnih zarobljenika koji su odvođeni na prinudni rad takođe je bio veoma značajan. U ovu kategoriju spada 108.000 muškaraca iz vojno-upravne oblasti Srbija⁵⁰ i 35.000 Srba iz NDH.⁵¹ Pošto je iz ugla NS Nemačke nakon aprilske kapitulacije Jugoslavija kao država prestala da postoji, pravna zaštita njenih građana zagarantovana Ženevskom konvencijom bila je uskraćena.⁵² Status ratnih zarobljenika srpske nacionalnosti je do kraja rata ostao nepromenjen, dok su (nesrpski) državljani NDH na osnovu ugovora između NDH i NS Nemačke vremenom bili otpušteni,⁵³ a slovenački ratni zarobljenici početkom 1942. preimenovani u status civilnih radnika.⁵⁴ Najviša komanda Vermahta

⁴¹ V. Hans Zeck, *Erfahrungen mit dem Einsatz südosteuropäischer Arbeiter*, 1943. Cit. prema Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 189sl.

⁴² V. Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 186sl.

⁴³ V. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 212.

⁴⁴ V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1986, str. 189.

⁴⁵ Logori za radno vaspitavanje, kojima je upravljala Tajna državna policija (Gestapo), osnovani s posebnom namenom da kažnjavaju nepokorne radnike. V. Lotfi, *KZ der Gestapo*, 2000.

⁴⁶ Npr. nezadovoljavajući rad, samovoljna promena radnog mesta, bekstvo.

⁴⁷ V. „Naredbe o Poljacima” i „Naredbe o radnicima sa istoka” (v. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 74sl i 154sl), koje su, kako imamo razloga da verujemo na osnovu citirane naredbe RSHA, u suštini važile i za srpske prinudne radnike. O životnim uslovima civilnih radnika iz NDH v. i Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte*, 1983, str. 184sl.

⁴⁸ Zbog toga što su NS funkcioneri bili opsednuti mogućnošću seksualnih odnosa između stranaca i Nemaca, koji bi ugrozili „rasnu čistotu” nemačkog naroda, na ovu temu ostao je sačuvan veliki broj izvora. V. Herbert, *Fremdarbeiter*, 1985, str. 79sl i 127sl.

⁴⁹ V. Hamann, „Rassenpsychologische Selektion”, 1989, str. 155.

⁵⁰ Najveći broj, proleće 1942; v. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 207.

⁵¹ V. Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 181.

⁵² V. Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 99 i 102.

⁵³ V. Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 181.

⁵⁴ V. Spoerer, *Zwangsarbeit*, 2001, str. 105sl.

(*Oberstes Kommando der Wehrmacht*) izdala je naredbu da se prema srpskim zarobljenicima postupa posebno loše.⁵⁵

(c) U julu 1943. Adolf Hitler je izdao naređenje da se i uhapšeni aktivisti otpora između 16 i 50 godina mogu iskorišćavati kao radna snaga,⁵⁶ dok su pre toga oni uglavnom bili ubijani. Već 1942. oko 1.300 partizana iz NDH i 3.000 iz vojno-upravne oblasti Srbija prebačeno je za Norvešku gde su kao ropski radnici raspoređivani na gradilišta Organizacije Tot⁵⁷.⁵⁸ Prognanici i izbeglice iz oblasti gde su vođene borbe sa snagama pokreta otpora takođe su često bili odvođeni na prinudni rad.⁵⁹

(d) U vojno-upravnoj oblasti Srbija radna obaveza bila je najpre, odnosno pre nego što su postali žrtve genocida,⁶⁰ uvedena i za Jevreje i Rome.⁶¹ Za ostale građane 1941. uvedena i 1943. dalje proširena obavezna radna služba, zbog razvoja ustanka nikada nije sveobuhvatno realizovana.⁶² Procenjeno je da je u periodu od 1941. do 1945. na teritoriji Srbije koja je bila pod nemačkom kontrolom, na prinudnom radu bilo 128.000 ljudi.⁶³

Kako je izgledao konkretan život srpskih prinudnih radnika pod gore skiciranim diskriminatorским i represivnim uslovima? Kako su žrtve doživele i preživele prinudni rad i šta je to iskustvo značilo za njih? Odgovore na ova pitanja ponudiće nam životne priče preživelih koje će činiti centralno mesto sledećeg odeljka.

⁵⁵ V. Fleischer, *NS-Besatzungsherrschaft im Vergleich*, 1996, str. 270.

⁵⁶ V. Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 188; Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 210.

⁵⁷ Organizacija je imenovana po Fricu Totu (Fritz Todt), koji je bio na nekoliko visokih funkcija u NS državi; na kraju karijere bio je ministar za naoružanje i municiju. O. T. se bavila izgradnjom fortifikacija, puteva i železnice u celoj okupiranoj Evropi.

⁵⁸ V. Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 187; Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 210. V. i Storteig, *Geschichte*, 1997. Za svedočenja preživelih v. Mihajlović, *Putevima nestajanja*, 1983. i intervju sa Stjepanom Pištignjatom (u daljem tekstu).

⁵⁹ V. naređenje Aleksandra Lera (Alexander Löhr) od 10. avgusta 1943., u: Seckendorff, *Okkupationspolitik*, 1992, str. 244sl i naređenje Lotara Rendulića (Lothar Rendulić) od 15. septembra 1943., u Seckendorff, *Okkupationspolitik*, 1992, str. 256sl. V. i Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 1983, str. 187sl; Broszat/Hory, *Ustascha-Staat*, 1964, str. 161; Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 209sl.

⁶⁰ O genocidu nad Romima v. Rose/Weiss, *Sinti und Roma*, 1991; o genocidu nad srpskim Jevrejima v. Browning, *Wehrmacht Reprisal Policy*, 1985. i isti, *The Semlin Gas Van*, 1985. kao i Manoschek, >Serbien ist judenfrei<, 1993.

⁶¹ V. naređenje Helmuta Ferstera (Helmut Förster), vojnog zapovednika u Srbiji, od 30. maja 1941., u: Seckendorff, *Okkupationspolitik*, 1992, str. 148sl.

⁶² V. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 214sl.

⁶³ V. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 1986, str. 219. V. i životnu priču Milana Pantovića (u daljem tekstu).

3. Kratak osvrt na uzorak

Između marta i avgusta meseca 2005. dokumentovano je jedanaest životnih priča srpskih bivših prinudnih radnika. Najveći broj kontaksta sa njima omogućen je posredstvom *International Organization for Migration*,⁶⁴ a do nekih se došlo i preko prethodno intervjuisanih osoba.⁶⁵ Intervjuisano je šest žena i pet muškaraca rođenih između 1920. i 1935.

Sedmoro njih⁶⁶ je pre progona živelo u NDH, a troje u Novom Sadu tada anektiranom od strane Mađarske.⁶⁷ Samo jedan od intervjuisanih je živio u vojno-upravnoj oblasti Srbija, gde je kasnije i obavljao prinudni rad.⁶⁸ Tri osobe⁶⁹ potiču iz seljačkih porodica, a ostale su živjele od zanata ili najamnog rada njihovih članova porodice. Neki od njih su već pre 1941. bili zaposleni: Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei kao tekstilne radnice, Milan Dragojlović i Milan Pantović kao krojači, Radomir Batričević u trgovini. Julijana Pokrajac radila je na imanju svojih roditelja. Marija Kranjec i Stjepan Pištignjat su do progona pohađali gimnaziju, koju su posle rata i završili. Andrija Maričić i Ružica Nedeljковиć su pre zarobljenštva išli u osnovnu školu. Nada Jurišić, najmlađa intervjuisana, 1941. još nije bila ni upisana u školu.

Nada Jurišić, Andrija Maričić, Ružica Nedeljковиć i Julijana Pokrajac, koji su živeli u NDH, bili su proganjeni zbog pripadnosti Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Stjepan Pištignjat, koji je do 1941. živio u Sarajevu, pokušao je da izbegne proganjanje na religiozno-etničkoj osnovi tako što je pobeo na planinu Igman, gde se priključio partizanskom pokretu. Marija Kranjec, Milan Pantović, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei uhapšeni su zbog svog angažmana u antifašističkom otporu. Milan Dragojlović je u okupiranu Poljsku došao iz NDH kao prinudno regrutovani „strani radnik”. Radomir Batričević, koji je na prinudni rad u poljoprivredi odveden kao ratni zarobljenik, jedini je intervjuisani koji zbog svog tadašnjeg statusa nije dobio obeštećenje. Nada Jurišić, koja je za vreme rata još bila dete, nije sama bila poslata na prinudni rad, već je bila deportovana u *Ostmark*, odnosno u anektiranu Austriju, zajedno sa majkom i bratom.

Osim Radomira Batričevića sve intervjuisane osobe bile su neko vreme internirane u KL ili njima slične logore, odakle su većinom i regrutovane za prinudni rad.⁷⁰

⁶⁴ Zahvaljujem se gospođi Marie-Agnes Heine (IOM Ženeva) na vrednoj pomoći.

⁶⁵ Kristina Šepšei je bila posrednica u kontaktu sa Marijom Kranjec, dok su me Andrija Maričić i njegova supruga Vilma Maričić upoznali sa Radomirom Batričevićem.

⁶⁶ Radomir Batričević, Milan Dragojlović, Nada Jurišić, Andrija Maričić, Ružica Nedeljковиć, Stjepan Pištignjat, Julijana Pokrajac.

⁶⁷ Marija Kranjec, Radoslavka Stojković, Kristina Šepšei.

⁶⁸ Milan Pantović.

⁶⁹ Radomir Batričević, Ružica Nedeljковиć, Julijana Pokrajac.

⁷⁰ Andrija Maričić, Ružica Nedeljковиć i Julijana Pokrajac bili su internirani i u Staru Gradišku i Jasenovac; Stjepan Pištignjat u Jasenovac i Staro Sajmište; Milan Dragojlović u logor Telje kod

4. Iskustvo proganjanja u životnim pričama srpskih prinudnih radnika

4. 1. Hapšenje i deportacija

Za mnoge intervjuisane već sam početak proganjanja ostao je zapamćen kao traumatičan doživljaj. Nadu Jurišić, Andriju Maričića, Ružicu Nedeljković i Julijanu Pokrajac zajedno sa njihovim porodicama uhapsile su ustaše i deportovale za Jasenovac odnosno Staru Gradišku. Stjepana Pištignjata ustaše su uhvatile na planini Igman. Mariju Kranjec, Radoslavku Stojković i Kristinu Šepšei predstavnici mađarske vlasti uhapsili su i mučili u njihovom rodnom gradu. I Milan Dragojlović i Milan Pantović bili su uhvaćeni i zlostavljani od lokalnih kolaboracionističkih vlasti.

U svedočanstvima o prvoj fazi proganjanja Nemci ne igraju posebno značajnu ulogu. Ova praznina ukazuje na strategiju uključivanja organa savezničkih i okupiranih zemalja u NS represivni sistem, kako bi se rasteretili nemački resursi i istovremeno izvukla što je veća moguća privredna korist iz osvojenih oblasti. Ova strategija doprinela je daljoj eskalaciji međunacionalnih sukoba u Jugoslaviji koji su izbili usled okupacije i posebno nakon uspostavljanja ustaške vlasti. Pomenuti aspekt posebno se jasno ogleda u sećanjima proganjanih na osnovu njihove religiozno-etničke pripadnosti. U njihovim životnim pričama ustaše često predstavljaju personifikaciju zla.⁷¹ Pri interpretaciji epizoda u kojima se Nemci pojavljuju kao spasitelji od zlostavljanja⁷² ili kao pravedni posrednici u sukobima između prinudnih radnika⁷³ pomenuta strategija treba da bude uzeta u obzir.

Tokom internacije srpski zarobljenici bili su izloženi samovoljnim zlostavljanjima i patili su od gladi, prljavštine i hladnoće, posebno u vreme kada bi mnoge dane provodili napolju pod lošim vremenskim uslovima.⁷⁴ Stjepan

Osijeka i Aušvic (Auschwitz); Marija Kranjec, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei u Ravensbrik (Ravensbrück); Milan Pantović na Banjicu.

⁷¹ V. intervju sa Nadom Jurišić.

⁷² Milan Dragojlović je ispričao da ga je jedan Nemač spasio kad je tokom saslušavanja bio maltretiran od policije NDH: „A eto u takvoj nesreći pokaže se neki čovek. Jedan tamo od Nemaca kaže, da izvinete na izrazu al’ tako je bilo, moram da kažem, kaže: ‘Jel’ si se ti usrao?’ Reko ‘Jesam.’ (glasnije) Kaže: ‘Puštaj ga, nek’ ide napolje.’ I zna on da ja nisam to uradio ali hteo je da me spasi batina pa kaže: ‘Jel’ si to učinio?’ Ja kažem ‘Jesam.’ I odvežu me i isteraju me napolje, i odvede me u šupu i tamo... Zamislite, čovek je to bio za mene, jel’, nije dozvolio više da me tuku.”

⁷³ V. sećanje Ružice Nedeljković u odeljku o represiji i kažnjavanju.

⁷⁴ Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei se sećaju da su posle dolaska u Ravensbrik (Ravensbrück) u kasnu jesen 1944. provele dva dana i dve noći pod otvorenim nebom. Andrija Maričić i njegova porodica proveli su nekoliko kišnih dana nezaštićeni u logoru Stara Gradiška, a u Nemačkoj su nekoliko nedelja proveli pod vedrim nebom, dok su korišćeni kao ljudski štit protiv savezničkih bombardovanja. I Stjepan Pištignjat je u okviru deportacije nekoliko noći proveo napolju, a kasnije u Norveškoj i nekoliko nedelja.

Pištnjnat je osim toga već u Jasenovcu, kao i na Starom Sajmištu, bio odvođen na rad.

Mnogi intervjuisani su u okviru svojih priča o deportaciji i internaciji dali opise nasilja čija meta su bili drugi zatvorenici. Ovi doživljaji imaju značajno mesto u njihovim životnim pričama, pošto su im na nivou doživljenog realiteta činili potpuno očitim brutalnost progonitelja i ličnu nemoć. Osim toga, oni označavaju i prekretnice u ličnoj istoriji proganjanja kao što su deportacija⁷⁵ ili registracija u KL.⁷⁶ Marija Kranjec se u intervjuu priseća jednog doživljaja pri izlasku iz deportacionog voza:

„Vojska, žene u uniformama, psi, larva, vika: ‘Los, los!’ Ja vidim jednu ženu koja je duge sede kose (...), setim se u tom trenutku moje majke, da moja majka tako izgleda. I to je bio možda jedan od mojih najtežih (naglašeno) mojih trenutaka kada sam to videla. I ona ne može da hoda, ona pada, nateraju psa na nju. Ali nas već dalje teraju da idemo, ja ne vidim više šta se sa njome dešava. Ali sam pomislila: Šta bi bilo da je moja majka sada ovde, šta bih ja uradila, da l’ bih mogla uopšte bilo šta da uradim da bih je spasla od tako nečega?”

U poređenju sa nasiljem koje je ugrožavalo same njihove živote – neki su više puta mučeni⁷⁷ – takva iskustva se daju lakše verbalizovati,⁷⁸ a istovremeno pokazuju recipijentima kakvoj ekstremnoj situaciji su intervjuisani bili izloženi.

Izbor kasnijih prinudnih radnika vršili su funkcioneri ili opunomoćenici NS režima. S obzirom na katastrofalne uslove u logorima, odlazak na prinudni rad se barem u početku regrutovanim zarobljenicima⁷⁹ odnosno njihovim starijim rođacima⁸⁰ činio kao manje zlo. Tako se Radoslavka Stojković priseća svojih iluzija o poslu na koji će biti poslata:

„Tek kad smo se vratili u baraku onda nam je ta Kapo, Poljakinja, kazala da mi koji smo popisani i izdvojeni, mi ćemo ići na rad u fabriku. I sad smo mi mislili ćemo u fabriku da radimo pa ćemo zaraditi novaca, pa ćemo kupit’ sebi odela (smeh) i što nam treba. I to što smo imale od svoje lične garderobe ostavimo. Ja sestri, i druge su ostavile ovim drugim logorašicama koje su ostale u logoru.”

⁷⁵ V. intervju sa Milanom Dragojlovićem i Kristinom Šepšei.

⁷⁶ V. intervju sa Nadom Jurišić.

⁷⁷ V. intervju sa Milanom Dragojlovićem, Marijom Kranjec, Milanom Pantovićem, Stjepanom Pištignjatom, Radoslavkom Stojković i Kristinom Šepšei.

⁷⁸ O teškoćama verbalizacije traumatičnog nasilja v. Scarry, *The Body in Pain*, 1985.

⁷⁹ V. intervju sa Milanom Dragojlovićem, Stjepanom Pištignjatom i Julijanom Pokrajac.

⁸⁰ Tako je majka Andrije Maričića insistirala da sa sobom u Nemačku povede i decu, preteći da će u suprotnom ubiti i sebe i njih. Majka Ružice Nedeljković dala je pogrešne podatke o datumu rođenja svoje ćerke da bi i ona bila regrutovana za prinudni rad.

Deportacija na prinudni rad tekla je različito. Šest osoba je na svoju destinaciju prebačeno u stočnim vagonima.⁸¹ Stjepan Pištignjat je deportovan brodom od Beograda do Beča i od Štetina (Stettin/Szczecin) za Narvik. Za dovoljno vode i hrane brinulo se isto toliko malo koliko i za druge osnovne potrebe. Radoslavka Stojković, doduše, pominje da je njihov vagon krišom vodom snabdevao jedan vermahtovac koji je bio postavljen za stražara. Ružica Nedeljković je tokom putovanja dobila sendvič od jednog nemačkog vojnika. Kao momenat koji je zbog doživljenog poniženja ostavio posebno snažan utisak na njih Kristina Šepšei i Marija Kranjec spominju situaciju kada su morale da vrše nuždu pred očima stražara.

Četiri osobe koje su poticale iz NDH prošle su sabirni logor u Mariboru⁸² gde su bile dezinfikovane i pregledane. Neki su dobili hranu ili su mogli da se istuširaju. Osim toga, oni su od Maribora putovali u putničkim vagonima.⁸³

4. 2. Radno upošljavanje

Najveći broj intervjuisanih bio je određen na rad u industriji: Marija Kranjec, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei su radile u proizvodnji oružja u Špandauu (Spandau), Ružica Nedeljković u tekstilnim fabrikama u Lajpcigu (Leipzig) i Beču a Milan Pantović u borskom rudniku u Srbiji. Andrija Maričić, koji je u Berlinu radio u jednoj aviofabrici, prethodno je bio zaposlen u jednoj gostionici u Vinanoj dorfu (Wiener Neudorf). Stjepan Pištignjat je radio pod najtežim uslovima na gradnji puteva i železnice u severnoj Norveškoj. Milan Dragojlović bio je poslat u gornjošlezijsku oblast da radi na zemljanim poslovima i na gradilištima. Radomir Batrićević radio je na jednom salašu u Altrajhu (*Altreich*),⁸⁴ a Julijana Pokrajac u anektiranoj Austriji.

Samo tri osobe od svih intervjuisanih dobijale su za rad koji su obavljale (inače beznačajne) novčane nadoknade. Radomir Batrićević i Milan Pantović su od toga kupovali sapun i cigarete, dok je Milan Dragojlović dobijeni novac koristio da bi se snabdevao dodatnim namirnicama. Julijana Pokrajac je za 18. rođendan dobila jedno sledovanje cigareta.

Radno vreme za prinudne radnike i radnice bilo je različito. Milan Pantović radio je dnevno osam sati. Isto je važno i za Milana Dragojlovića dok nije

⁸¹ Marija Kranjec, Andrija Maričić, Ružica Nedeljković, Stjepan Pištignjat, Radoslavka Stojković, Kristina Šepšei.

⁸² Ovaj logor se spominje u pismu Karla Petersena, predstavnika u Hrvatskoj generalnog opunomoćenika za radno upošljavanje, Sigfridu Kašu (Siegfried Kasche) od 20. jula 1942, u: Seckendorff, Okkupationspolitik, 1992, str. 201sl, str. 202.

⁸³ V. intervju sa Milanom Dragojlovićem, Nadom Jurišić, Andrijom Maričićem i Julijanom Pokrajac.

⁸⁴ NS naziv za Nemačku u granicama pre 1938.

pokušao bekstvo nakon čega je na više meseci interniran u logorski kompleks Aušvic (Auschwitz). Svi ostali radili su od rano ujutru do kasno uveče.

Rad zaposlenih u industriji prekidan je samo tokom bombardovanja, koja su preživeli sklanjajući se u improvizovane rovove. Julijana Pokrajac i Radomir Batrićević, koji su radili u poljoprivredi na salašima, imali su redovne pauze, jer su, iako protiv propisa, mogli da jedu za istim stolom sa seljacima kod kojih su bili. Na svom prvom poslu nešto slobodnog vremena imao je i Andrija Maričić: „*Imali smo odmor, pauzu za ručak od 2 do 3 sata i ja bih (...) to vreme iskoristio da se idem malo sankati sa djecom njemačkom koja su tu u okolini tog restorana imali stanove (...)*.” Ipak, kao podsećanje na ponižavajući status, on je jednom prilikom, nakon što se sa pauze vratio pet minuta kasnije nego što je trebalo, bio kažnjen.

Slobodni dani nisu bili predviđeni ni za koga. Izuzetak je Julijana Pokrajac, prema kojoj je, kako sama kaže, postupano kao prema drugim slugama i koja je kao takva nedeljom poslepodne imala nekoliko sati slobodnog vremena. Žene koje su radile u proizvodnji oružja u Špandauu mogle su svake dve nedelje pri promeni smene da se odmomore na 24 sata, za šta su u sledećoj nedelji morale da odrade dve smene od ukupno isto toliko sati. Posle završetka posla mnoge je još očekivao i naporan povratak u logor.

Sam rad intervjuisani opisuju i ocenjuju različito. Julijana Pokrajac, koja je radila sve poslove u staji, šumi i na polju, jedina priča o prinudnom radu kao da je u pitanju normalan radni odnos. Ona posebno naglašava svoju spremnost na rad koja joj je donela poštovanje „poslodavaca”. Nakon što je opisala svoj tipični radni dan, ona prinudni rad rekapitulira na sledeći način: „*Ništa se nije desilo (...), posle teklo kao da sam kod svoje kuće i kod svoji' roditelja.*” Uprkos tome što je znala da nisu svi tretirani kao ona, Julijana Pokrajac uopštava sopstvenu, povoljnu situaciju i načelno osuđuje svaki otpor prinudnih radnika.⁸⁵ U skladu sa tim stavom ona je učestvovala i u hapšenju dva odbegla jugoslovenska prinudna radnika koji su, nakon što su bili uhvaćeni, ubijeni. Svoje obrazloženje ona izlaže na sledeći način: „*Mi smo bili poniženi i dužni (glasnije) smo (...) da sami zaslužimo pažnju tih ljudi. (...) Njihovi su otišli svi sposobni na front. Tu su više žene i tako treba se truditi i raditi a ne... Došao si da radiš.*”

Radomir Batrićević, koji u osnovi naglašava nepravednost prinudnog rada, ipak na jednom mestu kaže da su prinudni radnici kroz teški rad mogli i morali da steknu poštovanje nemačkih seljaka. O sebi i svojim suzarobljenicima iznosi sledeće mišljenje: „*Jer mi smo jedini koji su (...), da Vam kažem onako istinu, ostavili najbolji utisak kao radnici i kao ljudi, kulturni ljudi u Nemačkoj za vreme rata. (naglašeno) To ja mogu garantovat.*” On je, prema svojim rečima, bio poštovan ne samo kao radna snaga već i kao čovek:

⁸⁵ Julijana je znala da je njen brat, koji je radio u istom selu, redovno maltretiran i zlostavljan.

„Oni su mene iz tih razloga što sam ja nešto znao nemački, prosto me voleli. I nećete verovati, završetak rata u isti dan, na istom mestu sam doživeo oslobođenje, plakali su za mnom. To Vam mogu reći, plakali su i kazali: ‘Radomire ostani ovde kod nas.’ Ja to nisam hteo da uzurpiram.”

Naglašavanje sopstvenog radnog morala, po mom mišljenju, ukazuje na njegov značaj za identitet prinudnih radnika. Identitet ove dve osobe zasnovan je na socijalizaciji u seljačkoj sredini, gde su kao tradicionalne vrednosti smatrane sposobnost za obavljanje teškog fizičkog rada i volja za tim. Činjenica da se ta vrednost gajila čak i pod uslovima prinudnog rada, mogla bi se objasniti iskustvom zajedničkog rada sa seljačkim porodicama, odnosom koji su prinudni radnici imali sa njima i činjenicom da ih oni nisu maltretirali. Konačno, i Julijana Pokrajac i Radomir Batrićević su verovatno bili svesni da je njihovo pravo na život – ako možda ne u očima individualnih „poslodavaca”, onda svakako u očima NS funkcionera – zavisilo od toga da li će zadate im poslove izvršavati na zadovoljavajući način ili ne. Iskazana volja za radom je na taj način služila istovremeno i kao samozaštita.⁸⁶

Marija Kranjec, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei radile su na proizvodnji municije u fabrici *Deutsche Industrierwerke AG* (Nemački industrijski pogoni A. D.). Pri poslu njima je stalno pretila opasnost od povreda jer su ropske radnice bile samo površno obučene za takvu vrstu posla, a pored toga nedostajala je i bilo kakva zaštitna oprema. Tako su zavarivačici Kristini Šepšei od vatrenih varnica izgorele koža i kosa, a jedna druga ropska radnica na stroju na kome je radila Marija Kranjec bila je jednom prilikom teško povređena. U suprotnosti sa gore spomenutim osobama koje su radile u poljoprivredi, radnice na proizvodnji oružja sabotirale su proizvodnju kad god je to bilo moguće. Nedovoljna obuka služila je kao opravdanje za nekvalitetan rad i oštećivanje mašina. Kako opisuje Marija Kranjec, putem sabotaže bilo je moguće iznuditi pauzu:

„Ja pololim sve noževe, jer to je bio vid sabotaže, izlomiš noževe i čekaš da dođe majstor (...) da to popravi, da izmeni jer to mi nismo ni znale da radimo, a i da smo znale ne bi nam bilo dozvoljeno. To se dešavalo redovno, bar jedanputa dnevno izlomiš noževe da onda sada čekaš, i to ti je dva sata da ne radiš.”

Jednom prilikom ona je zbog „zabušavanja na poslu” (*Arbeitsbummelei*) bila poslata u komandu logora, ali je uspela da izbegne najgoru kaznu. Iza napora ropskih radnica da sabotiraju rad stajali su i politički motivi. Radoslavka Stojković: *„Naravno, Jugoslovenke su pravile dosta škart robe jer to nam je bilo u duši (smeje se) da što god možemo manje proizvedemo, da što manje municije ide na front ili na mesta gde se ubija i ratuje.”*

⁸⁶ Za slično tumačenje sećanja bivših prinudnih radnika u poljoprivredi v. Hornung et al., *Zwangsarbeit in der Landwirtschaft*, 2004, str. 261 i 265sl.

Andrija Maričić je isprva radio kao fizički radnik u jednom restoranu u Vinanojedorfu. Pored ostalih poslova koje je obavljao, on je morao i iz trapova koji su se nalazili napolju u gostionicu da donosi krompir. Pošto nije nosio obuću dobio je teške promrzline. Osim toga, tada devetogodišnjem Andriji teški teret povredio je kičmu. Posle prinudnog boravka u Vinanojedorfu, poslat je na pomoćni rad u jednu berlinsku fabriku aviona, gde je obučen da sastavlja zupčanike. Njegov predradnik ponekad bi mu donosio hranu i sklanjao ga sa sobom u sklonište, zbog čega ga se Andrija Maričić priseća sa dobrom voljom. Pred kraj rata, zajedno sa drugim strancima, poslat je na front da bi služio kao ljudski zaštitni štit:

„Četiri mjeseca su nas terali ispred fronta (...) Mnogo je ljudi tu umiralo, na tom putu, ginulo. Kada dođe do, kada bude onaj Fliegeralarm [vazдушna opasnost] moramo bježati u, samo tu u jarak, pored puta, a vojnici su nas držali na nišanu i čim prođe prestanak opet dalje krećemo. (...) Taj put je bio najteži u našem celom tom logorovanju u Njemačkoj. To je stvarno bilo muka (...) Neke hrane nisu nam obezbedili, ništa (...) Jedino tako uz put (...) neko nam baci hleba malo.”

Milan Pantović je na početku radio na železničkom gradilištu na liniji Bor–Požarevac, posle čega je određen da radi u magacinu jedne austrijske firme. Za ovu protekciju on je, prema sopstvenim rečima, imao da zahvali vrednoći koju je pokazao na radu:

„Valjda ja zato što sam bio vredan tamo, kaže, ‘Nemoj tu da se mučiš, hajde, idi tamo.’ (...) A oni su mnogo cenili, recimo, mnogo su cenili poštenje i rad. Ako Vi radite pošteno i odgovorno ono što kaže on, on ne dá da Vas neki drugi odvede. On Vas čuva za sebe, i tu ima da budete njemu odani i dobar radnik za njega.”

Milan Dragojlović je bio određen na rad na gradilištima po gornjoj Šleziji. Jednog dana grupa radnika kojoj je pripadao odlučila je da se prebaci za Beč ne bi li tamo našli bolje plaćeni posao. Bili su uhapšeni već na železničkoj stanici Katowice (Katowice) i za kaznu poslani u Aušvic. Svoj tamošnji radni dan sve dok opisuje na sledeći način: *„Idemo na posao iz barake, posle doručka u stroj i na pos’o, jedno dva kilometra od logora smo radili razne stvari: istovarali cement, istovarali ciglju, materijale, gvožđe, betonsko. Sve to se za gradnju skidalo tu, a mi smo to radili.”* Pošto ropski radnici nisu imali nikakve zaštite, bili su često povređivani, npr. kad bi dostavljene cigle još bile vruće. Posle otpuštanja iz Aušvica Milan je radio na građevini u jednom drugom mestu, gde je konačno uspeo da se oslobodi prinudnog rada.

Stjepan Pištignjat radio je u severnoj Norveškoj pod rukovodstvom O. T. Dok o teškom radu koji je predstavljao njegovu svakodnevicu ne nudi mnogo

informacija, o nesreći koju je doživeo na poslu i zbog koje mu je pretila likvidacija on daje detaljan opis:

„Kran onaj koji diže kamen pukne i udari mi ovde i utre mi nogu, nogu u zemlji. I onda je (...) bilo više nego sigurno da će me odma' streljat. Jer ako se povrediš malo, prst, ne možeš raditi odma' te likvidiraju (...) I mene su doneli odozgo sa brda, jer mi je noga odmah ovako natekla. I bol je jak bio. Preneli me dole kod zajedničke grobnice. I u to vreme taman se desilo da ide komandant, najgori, najcrniji čovek (...) koga sam u životu sreo, neki major Doll. (...) Ja sam sigurno očekiv'o da će me, da će reći: 'Baci ga u jamu, u jamu i metak i gotovo!' A on kaže: 'Može li to...' A da, zove on doktora, imali smo jednog Jugoslovena doktora u logoru. Došao doktor, kaže: 'Može li noga da ozdravi?' I doktor pogleda. (...) Rek'o: 'Može.' Kaže: 'Nosi ga u baraku i preduzmi nešto da se uradi.' To je prvi put da je uradio to. I ja u baraci bio neko'ko meseci, lež'o tamo. Al' sam se opet krio da me ne nađu, jer ako ostaneš u baraci nisi na poslu. Odmah te ubije.”

I ostali intervjuisani su u slučaju bolesti uživali minimalnu poštedu, što je na kraju mnogima od njih i omogućilo da prežive prinudni rad.⁸⁷ Sa stanovišta NS funkcionera, medicinsko zbrinjavanje prinudnih radnika bilo je potrebno samo da bi se održavala njihova radna snaga, za kojom je NS Nemačka imala sve veću potrebu. Smeštaj, ishranu i zdravstvenu zaštitu prinudnih radnika stoga treba posmatrati u vezi sa željom progonitelja da se njihova eksploatacija produžava što je više moguće.

4. 3. Smeštaj, ishrana i zdravstvena zaštita

Većina intervjuisanih osoba je vreme prinudnog rada provela u logorima, ali se njihova svakodnevnica razlikovala od slučaja do slučaja. Milan Pantović, kao i Milan Dragojlović ispočetka, živeli su u barakama i nisu bili nadgledani, tako da su tokom slobodnog vremena mogli da se kreću u određenom krugu. Ružica Nedeljković i njena majka Milka Balać neko vreme živele su u jednoj bečkoj gostionici, a posle pod stražom u jednom logoru kod Lajpciga. One su proživele posebno teško vreme tokom čestih bombardovanja. Jednom je jedna bomba pogodila njihovu baraku, ali su Ružica i njena majka preživele pošto bomba nije eksplodirala. Jednom drugom prilikom preživele su bombardovanje u nekom podrumu, iz koga su morale da se iskopaju jer je zgrada nad njim bila srušena. U osvrtu na ove ekstremne situacije koje je uspela da preživi Ružica vidi udeo sudbine i zaštite jedne svetiteljke.

Ropske radnice koje su radile u Špandauu spavale su u jednoj bodljikavom žicom ograđenoj izbombardovanoj fabričkoj hali. Da bi izdržale hladnoću

⁸⁷ Tako su Marija Kranjec i Radoslavka Stojković zbog zdravstvenih razloga bile pošteđene posla na kraće vreme.

u toj hali, po dve žene su delile jedan krevet koji se sastojao od golih dasaka i papirne vreće napunjene iverjem koja je služila kao dušek. Umesto pokrivača koristile su se tankim ćebetom i odećom.

Radomir Batrićević je pak zajedno sa 21 ratnim zarobljenikom bio smešten u sobu jedne lokalne gostionice:

„To je bio prostor pet sa pet, četiri prozora, rešetke na prozorima, jedna klupa (pauza), vrata, lokot na vratima. U uglu spavaće sobe gde nas je dvadeset i dva (...) WC kibel [kanta]. To je bilo onako drastično što je bilo ispod svake kritike i morala. Tako smo [tu boravili] sve do završetka rata. (...) Kreveti su obične daske, obično drvo i slamarica. I ćebe. Ko je imao ćebe dobro je bilo. (...) A to je bio najružniji san naš, to što smo pretrpili, tako nešto, kibel [kanta], i smrad jedan, šta da Vam kažem. (...) To je poniženje za čoveka.”

Stjepan Pištignjat, koji je prošao kroz različite logore u Norveškoj, u logoru Bjornefjel (Bjørnefjell) nekoliko nedelja proveo je i pod otvorenim nebom.

„I tu smo opet pravili neke ceste, neki put. Ali tu nismo imali ni baraka ni ništa, e onako na zemlji smo legli, bili. Na zemlji onda metnemo ćebe dole i pokrijemo se ćebetom drugim i gotovo. Kiša pljušti po nama. Ništa nije bilo. To je bilo, to su oni zvali kvarantin. (pauza) Tu je pobijeno mnogo. Ljudi su dobili tu od raznih jela i ne znam čega dobili proliv. I ko god je dobio proliv, odmah je likvidiran. Jer oni su oko logora iskopali jedan kanal. U tom kanalu nije se smelo kreći, a ne pogotovo preći kanal. To je bilo kao granica jer nije bilo drugoga ništa. I tu ko je prišao tom kanalu ubijen je, svakog dana po desetak je bačen u tu zajedničku grobnicu koju smo iskopali kad smo došli. To je teško bilo izdržati. (...) Ovaj hrana je bila slaba naravno, uslovi života su za nas nikakvi, ali najveći neprijatelj su nam bili komarci. (...) Otvorite usta, oni idu u usta. (...) Iznutra smo bili izjedani. (...) Tako da bilo je slučajeva da drug druga ne poznaje, jer je on otekao sav. Pa su nam onda 'stražari' dozvolili da ložimo vatru da bi oterali komarce tako.”

Jedino su Julijana Pokrajac i Nada Jurišić imale smeštaj kod svojih „poslodavaca”. Prva je imala na raspolaganju čak i krevet, a druga je sa majkom i bratom spavala u štali. Nada Jurišić ove okolnosti ocenjuje iznenađujuće pozitivno a u intervju objašnjava i zašto: „(...) čak je bilo lepo, prijatno spavati u toj štali (...) Bilo nam je lepo, ljudi su nam dali da jedemo i bili smo zajedno (naglašeno).” Za vreme internacije u Staroj Gradišci ona je pretrpela oskudicu i prisustvovala potresnom nasilju. Kad su njena majka i brat bili odabrani za prinudni rad u *Ostmarku*, i Nada Jurišić je išla sa njima. Po njenom sećanju, njena majka je odlazak na prinudni rad vezivala za nadu da će opet doći „*među civilizovani sve*”. Međutim, posle svega nekoliko meseci boravka u Veklabruku (Vöcklabruck) u Gornjoj Austriji, porodica je poslata nazad u NDH. Kad je Darinka Mijatović, Nadina majka umrla u internaciji, decu je spasila jedna rođaka.

Vreme provedeno u Veklabruku Nada Jurisic tumači kroz pozitivna sećanja, pošto taj period vezuje za oslobođenje iz KL i poslednje trenutke provedene sa majkom, koja joj je strašno nedostajala.

Julijana Pokrajac i Radomir Batrićević jeli su zajedno sa seljacima.⁸⁸ Takođe, Milan Dragojlović prilikom prvog uposlenja nije trpeo nikakvu glad, jer je na crnom tržištu mogao da obezbedi dodatni hleb. U Aušvicu je hrana bila neuporedivo lošija: „*Posle toga smo dobili kafu, crnu kafu za doručak i hleb, pa da, sto grama, nije to bio hleb, to se samo zvao hleb. Ima tu svega drugog samo nema brašna (...) Al' dobro je, ne da umreti, je li? Dan za danom, dan za danom.*” Poslednji iskaz ukazuje na jednoličnost ishrane koju je od toga nemoguće bolje opisati. Milan Pantović spominje da je i u borskom rudniku ishrana bila jednolična: „*Uglavnom bio je krompir, kupus, repa i tako nikaki neki... Kvalitetna hrana nije bila.*” Nasuprot grupi IMI, čiji pripadnici su u Bor dovodeni nakon kapitulacije Italije, njemu nije pretila opasnost smrti od gladi, između ostalog i zbog toga jer je bila moguća trampa sa seljacima iz okoline.

Sećanje Andrije Maričića na ishranu tokom boravka u NS Nemačkoj vrti se oko hleba koji mu je za vreme internacije u Staroj Gradišci strašno nedostajao: „*a ja sam tražio od majke jedno parče hleba i rekao sam da bih mogao ostat živ ako... (pauza, uzdah) Pošto nije bilo drugoga ja sam nekako se morao snalaziti. Išao sam da travu uzimam (...).*” Tek pošto je stigao u Vinanojedorf situacija se malo poboljšala: „*Nije to bila neka super hrana, ali je bila sasvim dovoljna da smo se mogli malo oporaviti, da je bilo hleba kojega sam ja toliko želeo.*” Da bi se snabdevao dodatnim namirnicama, Andrija je koristio odsustvo nemačkog osoblja tokom vazdušne opasnosti: „*ja sam znao koji hleb da ukradem i da ga iz tog podrumskog djela kroz prozor ostavim tu, pa kad krenemo uveče ja ga onda bi uzeo i odneo u logor da imamo još nekom drugom da možemo dati.*” U anegdoti o trgovini namirnica na crno Andrija Maričić za čudo ne osuđuje pokušaje Nemaca da iz nužde prinudnih radnika izvuku ličnu ekonomsku korist, nego nasuprot tome ponašanje svojih sapatnika:

„*(...) uvek je neko mogao da se progura do naših tih baraka i donosio je nekakvo pecivo tako, šta ja znam. To je bilo, ovaj, interesantno pogotovo za ljude koji... Nismo imali šta mnogo da jedemo. I onda bi oni meni, pošto sam ja bio mlad, mali tako, i onda bi oni meni davali taj koferčić i ja sam to nosio po baraci da im to prodajem. 50 feninga je bila ta jedna pereca. Međutim i oni su bili mangupi, oni kad ja dođem u baraku, u sobu, ugase svetlo, otmu mi te perece i kofer i isteraju me napolje, jel'. Međutim taj gazda koji je to donosio nije nikada mene krivio zbog toga, znao je on sa kakvim ljudima ima posao.*”

⁸⁸ Ovakav postupak „poslodavaca” bio je protiv propisa, v. Hornung et al., Zwangsarbeit in der Landwirtschaft, 2004, str. 237.

Ropske radnice u logoru Špandau dnevno su bile snabdevane parčetom hleba, supom od repe i „kafom” od prženog žita. Kao vid maltretiranja ponekad bi zatvorenicama bila ponuđena dodatna porcija. Međutim, kada bi jurnule prema kotlu, one bi bile posute hladnom vodom, priča Kristina Šepšei.⁸⁹ Da bi utolile glad, žene bi jele koru od krompira iz kuhinjskog otpada i stavljale ponešto sa strane kad bi praznile vozila koja su dostavila povrće u logor. Zbog nedovoljne ishrane zatvorenice su dobile proliv, kaže Marija Kranjec. Radoslavka Stojković je patila od otvorenih rana na nogama.

Ropski radnici u Norveškoj bili su hranjeni hlebom i supom od kelja. Da bi im pomogli, norveški civilni radnici su na gradilištima skrivali pakete sa namirnicama, dok u januaru 1944. godine od Međunarodnog crvenog krsta nisu počeli da primaju pakete sa hranom.

Za brigu o prinudnim radnicima koji su boravili u logorima u slučaju bolesti bili su nadležni lekari zarobljenici. U Špandauu, prema rečima Marije Kranjec i Radoslavke Stojković, o bolesnim zatvorenicama brinula se jedna poljska lekarka, dok se o povredi Stjepana Pištignjata brinuo jedan jugoslovenski lekar. Milan Dragojlović imao je jedno neobično iskustvo sa nemačkim lekarima. Nakon što je nekoliko puta simulirao epileptičke napade, poslat je na komisijski pregled:

„Ja ušao tamo u tu ambulantu. A oni kao da su probirali najviše Nemce, najlepše, svi visoki, ili se meni tako bar učinilo, beli mantili, bele pantalone, bele cipele. Haa! (imitira tadašnji strah) A ja sam se toliko uplašio da nisam mog'o da progovorim. (...) I od toga straha ja sam se prosto zaneo, i ne znam šta je bilo meni pri ruci da sam ja se uhvatio za to, toliko je meni pozlilo. I jedan od tih pet, šest, pet lekara samo uzeo ovo: 'Ach, verfluchter Mensch!' (...) I odma' me izvede napolje. Znači ni rukom me nije pipnuo a bio je komisijski pregled. I za deset minuta ode Peter Sliewa [neki stražar], ode unutra i za deset, pet, deset minuta dobio otpusnicu sa listom 'nesposoban stalno', nesposoban za rad.”

Milan se vratio za NDH i nakon kraćeg boravka u zagrebačkom zatvoru pušten je kući. Da bi izbegao ponovno hapšenje, on se prijavio u Narodno-oslobodilačku vojsku, u kojoj je ostao do kraja rata.

4. 4. Odnosi sa drugim prinudnim radnicima i sa Nalcima

Intervjuisani su Nemce doživljavali skoro isključivo kao zastupnike sistema prinudnog rada, od čije dobre volje su zavisili uslovi za život i rad, a samim tim i njihove šanse da prežive. Ponekad bi i neko od njih pomagao da se radnicima olakša posao, kao u slučaju Milana Pantovića, ili im potajno doturao namir-

⁸⁹ Na isti iskaz se može naići i u intervju sa Julijom Baji, koja je bila u istom logoru kao i Kristina. Ovaj intervju iz januara 2004. predat je biblioteci memorijalnog centra Ravensbrik.

nice i cigarete, što je imao priliku da doživi Milan Dragojlović. Oni su ipak mnogo češće, kao što to opisuju Marija Kranjec, Andrija Maričić, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei, prinudne radnike bezobzirno terali na rad i kažnjavali za najmanje prekršaje. Posebno surovo je postupano prema radnicima u Norveškoj: prvo masovno ubijanje usledilo je odmah po dolasku; svedok poslednjeg ubistva Stjepan Pištignjat je bio neposredno pre oslobođenja.

Čak ni radnici u poljoprivredi nisu uvek mogli da uspostave bliže lične kontakte sa svojim „poslodavcima”. Dok Julijana Pokrajac seljaka i seljakinju kod kojih je radila opisuje kao svoje „druge roditelje”, Radomir Batrićević ponašanje svojih „poslodavaca” opisuje kao korektno ali distancirano. U skladu sa propisima o „zabranjenom kontaktu” (*verbotener Umgang*), komunikacija između njega i seljaka bila je ograničena na uputstva vezana za poslove. Komuniciranje sa civilnim stranim radnicima bilo je zabranjeno.⁹⁰

„(...) svaki razgovor sa civilom se kažnjava zatvorom od 30 dana, tu diskusije nema, to je njihov propis. Kontakt (naglašeno) ne dolazi u obzir. U samoj kući, tu nema razgovora. (...) Normalno mora neko progovoriti i kazati šta treba raditi, ko treba da uradi to, kud' treba da se ide. To je moralo da se poštuje. (...) Ni govora o razgovoru, intimnom razgovoru jednoga seljaka sa zarobljenikom.”

Svoj odnos sa ostalim zarobljenicima sa kojima je četiri godine morao da deli jednu sobu, on označava kao drugarski, „kao u vojsci”. On nije sklopio ni sa jednim od njih neko trajnije prijateljstvo.

Na pitanje o odnosima sa drugim prinudnim radnicima Milan Pantović govori o svom aktivizmu za partizanski pokret. On je zajedno sa članovima lokalnog SKOJ i KPJ organizovao bekstvo sa prinudnog rada u Narodnooslobodilačku vojsku, kojoj se i on priključio u leto 1944. Karijeru u armiji Milan je završio 1965. kada je zbog bolesti penzionisan.

Marija Kranjec, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei pričaju iscrpno o kontaktima sa drugim ropskim radnicama. Žene koje su bile određene u Špandau nisu bile vezane jedna za drugu samo zbog regionalnog porekla i političke orijentacije, već i zbog prethodnog zajedničkog zarobljeništva u Mađarskoj. Kolektiv stvoren tokom ovog vremena održao se čak i pod uslovima internacije u Ravensbriku i kasnije tokom ropskog rada. One opisuju kako su delile hleb i porcije supe i pokušavale da obezbede dodatnu hranu za bolesne drugarice. Još i danas one neguju bliske međusobne odnose. Za šezdesetogodišnjicu oslobođenja KL Ravensbrik intervjuisane su zajedno otputovale u Nemačku, čime im se konačno ispunila godinama gajena želja da posete to mesto. Radoslavka Stojković, čija sestra Sofija Skandarski je umrla u Ravensbriku, priča: „*Tako da sam*

⁹⁰ V. Hornung et al., *Zwangsarbeit in der Landwirtschaft*, 2004, str. 295.

ja položila veliki buket ruža, od 30 ruža (...) sestri ispod imena. (...) 60 godina sam želela da makar jedan cvet pustim tamo. I sad mi se ukazala ta prilika.”

Nada Jurišić, Andrija Maričić, Ružica Nedeljković i Julijana Pokrajac doživeli su vreme prinudnog rada zajedno sa članovima porodice, čija je sudbina takođe tematizovana u njihovim životnim pričama. Andrija Maričić je zajedno sa majkom, sestrom i bratom boravio u Vinanojedorfu, gde je jednog dana slučajno naišao na svog oca. Ostatak rata porodica je provela zajedno. Ružica Nedeljković je prinudni rad proživela sa svojom majkom, dok je od nje nisu razdvojili gestapovci, koji su Milku Balać odveli na nekoliko meseci u AEL. Sestra i brat Julijane Pokrajac radili su kao i ona u Pojerbahu (Peuerbach), tako da su mogli redovno da se viđaju i da se zajedno vrate u Jugoslaviju 1945.

4. 5. Represija i kažnjavanje

Zbog svog obespravljenog statusa prinudni radnici bili su bespoštedno izloženi samovolji funkcionera sistema ropskog rada. U slučaju prestupa uvedene mere represije išle su od fizičkog kažnjavanja preko upućivanja u AEL ili KL do pretnje ubistvom. Disciplinirajuće je delovalo takođe i znanje o nasilju počinjenom drugim osobama.

Sa nedovoljnom produktivnošću prinudnih radnika pokušano je da se izađe na kraj organizacijskim putem. Milan Pantović priča da su prinudne radnike u borskom rudniku okupljali po desetoro u grupi da bi zajedno obavljali određene im zadatke. Oni koji bi pokazivali nespремnost za rad bili bi prijavljeni pretpostavljenima, koji bi ih zatim slali na teže poslove u rudnik. Na ovaj način prinudni radnici su bili primoravani da postanu potpomagači represivnog aparata. Takva strategija trebalo je da spreči razvoj solidarnosti među prinudnim radnicima. Mogućnost zloupotrebljavanja bila je sastavni deo tog sistema, kao što pokazuje i epizoda iz sećanja Ružice Nedeljković. Tokom deportacije za Nemačku jedna žena koja je bila određena za starešinu zatvorenica podelila im je hleb ali su protekciju imale njene poznanice. Kad su Ružica Nedeljković i njena majka ostale bez hrane, starija žena je počela da plače i jedan nemački vojnik je to primetio. Pošto je Milka Balać objasnila situaciju, vojnik je izgrdio starešinu i zapretio joj smrću. Da bi se osvetila, ona je kasnije prijavila majku Ružice Nedeljković Gestapou: „*I onda ona je rekla Gestapo-u kako moja majka buni radnike protiv Nemaca i njih. I jednog dana dođe Gestapo u fabriku i odvede moju majku. Tako da ja nisam znala za nju uopšte tri meseca.*” Zbog užasnih uslova u AEL Milka Balać se razbolela i tokom celog života bolovala od reume.

Fizička kažnjavanja nisu bila nikakva retkost. Mariju Kranjec je ošamariła jedna stražarka, a Andriju Maričića njegov nadređeni u Vinanojedorfu. Kristina Šepšei priča o jednoj SS-ovki koja je ropske radnice u svakoj prilici tukla

bičem. Kristinino sažaljenje za druge zatvorenike zamalo ju je koštalo života. Jednom dok je istovarala povrće iz kamiona, nju su posmatrali ruski zatvorenici:

„A mi, mi smo bili veoma bedni i veoma jadni, al' ono, ono se ne da opisati (naglašeno) kakvi su oni bili. Oni su se vešali u onu žicu, o onu ogradu, molili, kumili, ja se sećam, uzmem nekoliko šargarepa i bacim im. Videla me SS-ovka i toliko me istukla, toliko me istukla da sam ja mislila da ću umreti od bolova.”

Radoslavka Stojković se priseća jednog satima dugog kažnjeničkog ape-la po zimskom vremenu, nakon bekstva dve ruske ropske radnice.

U Popenrojt, gde je Radomir Batrićević radio između 1941. i 1945, za kažnjavanje neposlušnih prinudnih radnika bio je predviđen poseban tretman:

„I morali smo ćutat, biti oprezni na svemu, da se nešto ne pogreši, da ne bi bilo posledica kao što je jedan hteo da beži pa je bio i kažnjen, znate. Bio je kažnjen sa četiri (naglašeno) dana i četiri (naglašeno) noći u betonskom skloništu jednome koje je bilo isključivo namenjeno u te svrhe.”

U svojim sećanjima Stjepan Pištignjat spominje samo jednu kaznu. Pošto je životne i radne uslovi nemoguće bilo još više pogoršati, za sve „propuste” pretpostavljala se kazna smrću. Samovolja stražara pri tom nije poznavala nika-kve granice. Tako je već u prvom norveškom logoru ubijen veliki broj zatvoreni-ka procenjenih kao nevoljni za rad:

„Pitali su ko se ne oseća dobro, nije zdrav da radi, da pređe u one barake tamo, tamo će dobit bolju hranu (...) pa da se oporavi, onda će da radi. I mnogi se jave. (...) I kad su oni prešli tamo, odmah tu su nemačke, nemački vojnici stoje tu sa žicom i žicom ograde. Odvoje njih od nas. Nama zabrane prilaz žici i njima zabrane. I onda je počelo već u toku dana puškaranje čim neko iz tih baraka tamo što su odvojene tamo izađe, čim izađe napolje, odmah ga ubije. Oni su bili proglasili da je u logoru tifus. I onda su s tim pokrili tamo da ubijaju. To je neverovatno bilo, a nikakvog tifusa nije bilo. Tako da su između 17. i 18. jula '42. oko dvesta, tri stotina ubili.”

4. 6. Bekstvo, oslobođenje i povratak

Radomira Batrićevića, Andriju Maričića, Ružicu Nedeljković, Stjepana Pištignjata i Julijanu Pokrajac oslobodile su savezničke snage. Oni ovaj događaj opisuju pozitivno, dok je Julijana Pokrajac oslobođenje doživela negativno, jer se istovremeno desilo i hapšenje njenog „poslodavca”, koji je bio član NSDAP. Za Ružicu Nedeljković je oslobođenje značilo nastavak strahota:

„I onda posle su Rusi došli i oslobodili nas. To je bilo strašno. (naglašeno) (...) Mi smo, mi smo onda nekako uspeli, neka kolica smo našli, i džak kocki šećera, nas osam žena i dva naša zarobljenika, i peške smo pošli za Ju-

goslaviju (naglašeno). Mislim, uvek kad dođe noć, morali smo da se javimo ovaj vlastima u tom mestu, i onda smo morali da se krijemo, devojke su morale da se kriju u senu i to da nas ne bi silovali (naglašeno) (...) I jedan Rus je prišao meni i hteo je -, pozvao me: 'Hajde sa mnom', i moja majka rekla: 'Nemoj nju da diraš, ja ću da idem.' I moja majka je otišla, i nju su silovali. Putovali smo petnaest dana za Jugoslaviju preko Mađarske. Peške (naglašeno). Samo sa tim šećerom."

Marija Kranjec, Radoslavka Stojković i Kristina Šepšei su tokom poslednje faze rata uspele da pobjegnu. One su nebezbedni put ka kući prešle delom peške, a delom vozom i kamionom. Tokom ovih nedelja one su dobijale pomoć u obliku odeće ili namirnica uglavnom od drugih bivših prinudnih radnika i ratnih zarobljenika, a ponekad i od nemačkih civila i vojnika.

Većina intervjuisanih vratila se u svoja rodna mesta, gde su se našli sa članovima svojih porodica.⁹¹ Ružica Nedeljković i njena majka pak, čije imanje je bilo uništeno, po povratku u Jugoslaviju morale su da počnu sve iz početka. Radomir Batrićević koji je porodičnu kuću našao nesrušenu nije imao priliku odmah da se vidi sa porodicom, koja je nakon što je oterana sa svog imanja pobjegla u Srbiju.

Niko od intervjuisanih nije doživeo odmazdu zbog prinudnog rada u neprijateljskoj zemlji. Isto tako, međutim, niko od njih po povratku u zemlju nije dobio nikakvu pomoć u nastojanju da se uredi život i planira budućnost. Bivši prinudni radnici pozavršavali su škole ili zanate, osnovali porodice i potrudili se da iskustva iz ratnih godina ostave iza sebe. Takav postupak podsticala je i KPJ, koja je „izgradnji socijalizma i bolje budućnosti” poklanjala mnogo više pažnje nego suočavanju sa prošlošću.

5. Iskustva i sećanja na prinudni rad u kontekstu kolektivnog sećanja

Javnim sećanjem na Drugi svetski rat u socijalističkoj eri dominirao je partizanski mit, koji se izražavao kroz parole „Smrt fašizmu, sloboda narodu” i „Bratstvo i jedinstvo”. Glavni sadržaj ovog mita činila je tvrdnja da su se svi jugoslovenski narodi pod vodstvom KPJ zajedno borili protiv fašizma, istovremeno gradeći socijalizam kao svoj istorijski društveni ideal. U poređenju sa borcima partizanskog pokreta, žrtvama NS terora i građanskog rata u javnom diskursu o prošlosti poklanjano je vrlo malo pažnje. Jedino intervjuisani koji su iz političkih razloga proganjani uspeali su da svoja lična sećanja vežu za zvanični narativ, tako što su se kroz naglašavanje svojih aktivnosti u otporu definisali kao veterani slični borcima partizanske vojske.

⁹¹ Ovo važi za Milana Dragojlovića, Mariju Kranjec, Andriju Maričića i njegovu porodicu, Milana Pantovića, Stjepana Pištignjata, Julijanu Pokrajac, Radoslavku Stojković i Kristinu Šepšei.

Sa novom nacionalističkom orijentacijom jugoslovenskih elita tokom osamdesetih godina promenio se i pogled na nedavnu prošlost zemlje. Žrtve istorijskih progona zasnovanih na etnonacionalizmu postale su jedno od središta novostvorenih nacionalnih sećanja.⁹² Tako neki od intervjuisanih srpsko-hrvatski sukob iz devedesetih godina tumače kao nastavak ustaškog proganjanja srpske etničke zajednice.⁹³ Takva lična sećanja i interpretacije, za koje je sada i u javnom diskursu o prošlosti bilo mesta, bilo je lako instrumentalizovati i koristiti da bi se širila međunacionalna mržnja.

No generalno, dokumentovane životne priče ne sadrže nikakve uopštene osude, a kamoli iskaze mržnje ili želje za osvetom. One pre svega govore o užasima koje su običnim ljudima nanosili rat, okupacija, proganjanje i prinudni rad. Doživljenim strahotama ne pripadaju samo proživljeno nasilje i oskudica, već takođe i pre svega i omalovažavanje njihove ljudskosti od predstavnika NS režima. Stjepan Pištignjat formuliše to na sledeći način: „*Najgore, najveće, najteže je čoveku što nema slobodu. Sloboda ti je uzeta onda ti je sve uzeto. To je najgore. (...) Živiš onako kao komad drveta. To je to. Pravi robijaški život.*” Sa ovakvim interpretacijama iskustava proganjanja većina intervjuisanih povezuje želju da ljudi nikada više ne smeju da pretrpe ono što su oni preživeli. „*Strašno je bilo. Bilo ne povratilo se nikom*”, ponavlja na primer Ružica Nedeljković nekoliko puta.

Neki od njih u vezi sa tom željom ukazuju i na značaj projekta „Dokumentacija životnih priča bivših ropskih i prinudnih radnika”. Oni naglašavaju zadovoljstvo jer će njihova iskustva i sećanja ostati budućim generacijama, ali pre svega i nadu da će na taj način započeti jedan proces učenja koji će sprečiti da se njima učinjena nepravda ponovi. Ako se dokumentovane životne priče recipiraju i podstaknu dalje istraživanje istorije srpskih ropskih i prinudnih radnika u Trećem rajhu, to će istovremeno značiti kako ostvarenje njihovih želja tako i ostvarenje jednog od najbitnijih ciljeva projekta.

Preveo sa nemačkog Aleksandar Trklja

⁹² V. npr. Hòpken, *Krieg und Erinnerung*, 1999, str. 376sl.

⁹³ Nada Jurišić, Ružica Nedeljković, Julijana Pokrajac.

Skraćenice

- AEL: Arbeitserziehungslager, logor za radno vaspitanje
 GESTAPO: Geheime Staatspolizei, Tajna državna policija
 KL: Konzentrationslager, koncentracioni logor
 NDH: Nezavisna Država Hrvatska
 NS: nacional-socijalizam, nacional-socijalističko
 NSDAP: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Nacional-socijalistička nemačka radnička stranka
 O.T.: Organisation Todt, Organizacija Tot
 RSHA: Reichssicherheitshauptamt, Glavna sigurnosna služba Rajha

Citirani intervjui

- Intervju Julija Baji (rod. 1922), 22. 1. 2004.
- Intervju Radomir Batričević (rod. 1923), 1. 8. 2005.
- Intervju Milan Dragojlović (rod. 1925), 28. 7. 2005.
- Intervju Nada Jurišić, rod. Mijatović (rod. 1935), 25. 7. 2005.
- Intervju Marija Kranjec, rod. Kolarski (rod. 1925), 26. 7. 2005.
- Intervju Andrija Maričić (rod. 1933), 29. 7. 2005.
- Intervju Ružica Nedeljković, rod. Balać (rod. 1929), 24. 3. 2005.
- Intervju Milan Pantović (rod. 1921), 24. 3. 2005.
- Intervju Stjepan Pištignjat (rod. 1924), 23. 7. 2005.
- Intervju Julijana Pokrajac, rod. Kojić (rod. 1926), 27. i 28. 3. 2005.
- Intervju Radoslavka Stojković, rod. Skandarski (rod. 1920), 27. 7. 2005.
- Intervju Kristina Šepšei, rod. Švind (rod. 1920), 27. 7. 2005.

Citirani izvori i literatura

- Barkai, Avraham: Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus. Frankfurt a. M. 1988.
- Berliner Geschichtswerkstatt ur.: Zwangsarbeit in Berlin 1940–1945. Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weißrußland. Berlin 2000.
- Bermani, Cesare et al.: Proletarier der „Achse“. Sozialgeschichte der italienischen Fremdarbeit in NS-Deutschland 1937–1943. Berlin 1997.
- Blanke, Sandro: Der lange Weg zur Entschädigung von NS-Zwangsarbeitern. U: Zumbansen, P. ur.: Zwangsarbeit im 3. Reich: Erinnerung und Verantwortung. Juristische und zeithistorische Betrachtungen. Baden-Baden 2002. str. 259–292.
- Broszat, Martin/Hory, Ladislaus: Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945. Stuttgart 1964.
- Browning, Christopher R.: The Semlin Gas Van an the Final Solution in Serbia. U: isti: Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution. New York/London 1985. str. 68–85.
- Browning, Christopher R.: Wehrmacht Reprisal Policy and the Murder of the Male Jews in Serbia. U: isti: Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution. New York/London 1985. str. 39–56.

- Cajani, Luigi: Die italienischen Militär-Internierten im nationalsozialistischen Deutschland. U: Herbert, U. ur.: Europa und der „Reichseinsatz“. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. Essen 1991. str. 295–316.
- Fleischer, Hagen: NS-Besatzungsherrschaft im Vergleich: Versuch einer Synopse. U: Benz, W. et al. ur.: Anpassung Kollaboration Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation. Berlin 1996. str. 257–301.
- Frankenberger, Tamara: „Wir waren wie Vieh.“ Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen. Münster 1997.
- Freund, Florian/Perz, Bertrand: Die Zahlenentwicklung der ausländischen Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945. U: isti i Spoerer, M.: Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945. Wien/München 2004. str. 7–273.
- Freund, Florian: Die Entscheidung zum Einsatz von KZ-Häftlingen in der Raketenrüstung. U: Kaienburg, H. ur.: Konzentrationslager und deutsche Wirtschaft 1939–1945. Opladen 1996. str. 61–74.
- Goschler, Constantin: Streit um Almosen. Die Entschädigung der KZ-Zwangsarbeiter durch die deutsche Nachkriegsindustrie. U: Benz, W./Distel, B. ur.: Sklavenarbeit im KZ. München 1993. str. 175–194.
- Hamann, Matthias: Erwünscht und unerwünscht. Die „rassenpsychologische Selektion“ der Ausländer. U: Aly G. et al. ur.: Herrenmensch und Arbeitsvölker. Ausländische Arbeiter und Deutsche 1939–1945. Berlin 1989. str. 143–180.
- Hammermann, Gabriele: Zwangsarbeit für den „Verbündeten“: Die Arbeits- und Lebensbedingungen der italienischen Militärinternierten in Deutschland 1943–1945. Tübingen 2002.
- Herbert, Ulrich: Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Bonn 1985.
- Herbert, Ulrich: Arbeit und Vernichtung. Ökonomisches Interesse und Primat der >Weltanschauung< im Nationalsozialismus. U: isti ur.: Europa und der „Reichseinsatz“. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. Essen 1991. str. 384–426.
- Herbert, Ulrich: Der „Ausländer-Einsatz“ in der deutschen Kriegswirtschaft, 1939–1945. U: isti: Arbeit, Volkstum, Weltanschauung. Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert. Frankfurt a. M. 1995. str. 121–135.
- Herbert, Ulrich: Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer. U: isti: Arbeit, Volkstum, Weltanschauung. Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert. Frankfurt a. M. 1995. str. 157–192.
- Herbert, Ulrich: Zwangsarbeit im „Dritten Reich“. Kenntnisstand, offene Fragen, Forschungsprobleme. U: Reininghaus, W./Reimann, N. ur.: Zwangsarbeit in Deutschland 1939–1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topographie und Erschließungsstrategien. Bielefeld 2001. str. 16–37.
- Homze, Edward L.: Foreign labor in Nazi Germany. Princeton 1967.

- Höpken, Wolfgang: Krieg und historische Erinnerung auf dem Balkan. U: Behring, E. et al. ur.: Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas. Stuttgart 1999. str. 371–379.
- Hornung, Ela et al.: Zwangsarbeit in der Landwirtschaft in Niederösterreich und dem nördlichen Burgenland. Wien/München 2004.
- Lampe, John R.: Yugoslavia as History. Twice there was a country. Cambridge 2000.
- Langbein, Herbert: Arbeit im KZ-System. U: Benz, W./Distel, B. ur.: Sklavenarbeit im KZ. München 1993. str. 3–12.
- Lotfi, Gabriele: KZ der Gestapo. Arbeitserziehungslager im Dritten Reich. Stuttgart/München 2000.
- Manoschek, Walter: „Serbien ist judenfrei“. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42. München 1993.
- Mendel, Annekatrein: Zwangsarbeit im Kinderzimmer. „Ostarbeiterinnen“ in deutschen Familien von 1939 bis 1945. Frankfurt a. M. 1994.
- Mihajlović, Siniša: Putevima nestajanja. Beograd 1983.
- Niethammer, Lutz: Beschädigte Gerechtigkeit: Entschädigung von Zwangsarbeitern als Paradigma. U: Zumbansen, P. ur.: Zwangsarbeit im 3. Reich: Erinnerung und Verantwortung. Juristische und zeithistorische Betrachtungen. Baden-Baden 2002. str. 247–258.
- Paul, Christa: Zwangsprostitution: Staatlich errichtete Bordelle im Nationalsozialismus. Berlin 1994.
- Rose, Romani/Weiss, Walter: Sinti und Roma im „Dritten Reich“. Das Programm der Vernichtung durch Arbeit. Göttingen/Heidelberg 1991.
- Scarry, Elaine: The Body in Pain. The Making and Unmaking of the World. New York/Oxford 1985.
- Schlarp, Karl-Heinz: Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa. Wiesbaden 1986.
- Seckendorff, Martin et al. ur.: Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941–1945). Berlin/Heidelberg 1992.
- Spoerer, Mark/Fleischhacker, Jochen: Forced Laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors. U: Journal of Interdisciplinary History 33 (2002) str. 169–204.
- Spoerer, Mark: The Compensation Business: A Chronology of Forced Labour Compensation in Germany and Austria since 1990. U: Zumbansen, P. ur.: Zwangsarbeit im 3. Reich: Erinnerung und Verantwortung. Juristische und zeithistorische Betrachtungen. Baden-Baden 2002. str. 277–292.
- Spoerer, Mark: Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945. Stuttgart/München 2001.
- Stelzl-Marx, Barbara: Das Schweigen brechen. Briefe ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiter an „Memorial“ Moskau. U: Reininghaus, W. i. Reimann, N. ur.: Zwangsarbeit in Deutschland 1939–1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topographie und Erschließungsstrategien. Bielefeld 2001. str. 217–225.

- Storteig, Odd: Geschichte der Kriegsgefangenen. Der Blutweg in Saltdal. Bodø 1997.
- Streit, Christian: Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen. Bonn 1997.
- Sundhussen, Holm: Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie. Stuttgart 1983.
- Szita, Szabolcs: Verschleppt – verhungert – vernichtet. Die Deportation der ungarischen Juden auf das Gebiet des annektierten Österreich 1944–1945. Beč 1999.
- Das Urteil von Nürnberg 1946. München 1977.
- Zeck, Hans Felix: Erfahrungen mit dem Einsatz südosteuropäischer Arbeiter. Berlin 1943.

Summary

Serbian Forced Labor in National Socialistic Germany in 1941–1945 – Experience and Remembrance

This contribution deals with the experiences and memories of Serbian forced/slave labourers in nacionalsocialist Germany. After an introduction to the German forced labour program during World War II it discusses the numbers and legal status of different groups of Serbian forced/slave labourers. The main argument is dedicated to the individual experiences and memories of eleven biographers whose life stories were documented as part of the „International Forced and Slave Labourers Documentation Project”. The focus is on recruitment for forced/slave labour, working and living conditions, repression and punishment and liberation. The conclusion offers some thoughts on the place of former forced/slave labourers’ memories in socialist and nationalist memories of World War II as well as the evaluations of the forced/slave labour experience by the biographers themselves.